

TATAR HALK ANLATILARINDA ŞÜRELİ TİPİ

The Figure of Şürelî in Folk Narratives of Tatar

Yard. Doç. Dr. Gülhan ATNUR*

ÖZET

Şürelî, Kazan Tatarlarının halk anlatılarında önemli yer tutan bir orman ruhudur. Makalede şürelî kelimesinin kökeni, onun sahip olduğu özellikler ve onun diğer orman ruhlarıyla benzerlik veya farklılıkları araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şürelî, orman ruhu, Tatar halk anlatıları.

ABSTRACT

Şürelî is a forest demon which has an important role in folk narratives of Kazan Tatars. In this article, the etymology of the word şürelî is questioned; its characteristics, and its comparison and contrast with other forest demons are examined.

Key Words

Şürelî, forest demon, folk narratives of Tatar.

Tatar halk anlatılarına (masal/ef-sane) baktığımızda karşınıza bir “orman ruhu/iyesi” çıkar: Şürelî. Tatarlarda orman ruhu/iyesi karşılığında yış kişi, ağaç kişi, şeki, urman periyi, urman sarığı, yarım tük vb. isimler kullanılmasına rağmen hiçbirisi şürelî kadar yaygın bir şöhrete sahip değildir.

Şürelî Kayum Nasırı tarafından ilim, Abdullah Tukay’ın yazdığı bir şiirle edebiyat, F. Yarullin tarafından da tiyatro dünyasına tanıtılmıştır.

Tataristan’da Şürelî hakkında anlatılanların büyük bir kısmı derlenmiş ve onun hakkında muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Türkiye’de ise Mustafa Öner’in Abdullah Tukay’ın Şürelî adlı şiiri hakkında bir makalesi mevcuttur.

Mustafa Öner, Abdullah Tukay’ın ‘Şürelî’ şiirini dil yönünden incelemiş, Tukay ve şiiri hakkında da bilgi vermiş ve Johannes Benzing’in yine Tukay’ın Şürelî şiiri üzerine hazırlanmış olduğu makalesine değinmiştir. (Öner 1991: 193-239) Öner makalesinde Tukay’ın şürelîye ait bilgileri Çuvaşlarla Tatarların birlikte yaşadıkları yerlerden işitip telif ettiğini

ifade etmektedir. (Öner 1991: 199)

Abdullah Tukay’ın ‘Şürelî’ adlı şiirini inceleyen Benzing, makalesinde önce Tukay’ın şiirini vermiş, sonra Tukay’ın bu orman cinî kavramının Çuvaşların upate-arzurri ile aynı olup olmadığını araştırmıştır. (Benzing 1947: 73–85) Benzing Çuvaşça’da ‘orman cinî’ni karşılamak için upate ve arzurri gibi kelimeler kullanılmasına rağmen Tatarlardaki şürelî kelimesinin menşei de Çuvaşça’da aramıştır. Ona göre Çuvaşça’daki *şevër* (sivri) kelimesi daha sonra *şüreke* (horizon) şekline dönüşmüş, yine Çuvaşça *alā* (el) ile (eski Türkçe *elig*) birleşerek *Şürelē* kelimesi meydana çıkmıştır. (Benzing 1947: 80–81) Benzing, Tatarlardaki şürelînin Çuvaşlardaki “arzurri/upate” ile aynı olduğunu ileri sürerken Gy. Mészáros ve N. I. Ashmarin’in çalışmalarını esas almıştır. (Benzing 1947: 80–85)

Çuvaşlara ait arzurri ile Tatarların şürelîsi benzer özellikler taşımakla birlikte, Benzing’in şürelî kelimesinin menşei de Çuvaşça’ya dayandırması pek doğru görünmemektedir. Çünkü Tatarlar şürelîyi Çuvaşlardan alırken niçin onla-

* Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. gatnur@atauni.edu.tr

rın hâlihazırda kullandığı isimleri değil de (arzurri veya upate) yine Çuvaşça'dan türetilmiş başka bir kelime olan şüreliyi almış olsunlar? Üstelik Tatarların kendi dillerinde bunun bir karşılığını bulmak daha kolaydır.

Şürelî kelimesi hakkında Radloff "Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü"nde, "Şürelî (Kırgız Diyalektiği): ağaç adam (üç parmağı olan, ormanda yaşayan, insanlara saldıran veya gıdıklayarak öldüren yaratık)" (Radloff 1960: 1110) şeklinde bir bilgi vermektedir. Şürelî Başkurtlarca da bilinmekte olup, Rudenko'nun "Başkurtlar" adlı kitabında da orman ruhuna Ural arkası Başkurtlarının şürelî, kuzey batıdaki Başkurtların ise "yarımtık" dedikleri ifade edilmektedir. (Rudenko 2001: 381)

'Tatar Mifları' adlı kitapta ise şürelî kelimesinin menşei *şer* (Arapça) +*e*/li (Türkçe el) olarak gösterilmiş, *şer* kelimesinin *şür* şekline dönüşümü ile ilgili olarak Tatar Türkçesinden şürlev (korkmak), şüre tunın kiyüv (korkup kalma) vb. kelimeler örnek olarak verilmiştir. (Tatar Mifları 1996: 153) Biz bu bilgiye Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğünden aldığımız şır (korku, ürkme), şör (korkmak, ürkme), şürlevli (korkunç, korkmuş) (TTAS 1981: 540-541) ve Başkurtsa-Russa Sözlükten şör, şör yeberev, şörlev (korkmak) (BRH 1996: 771) kelimelerini de ekleyebiliriz. Yukarıdaki kelimelerden yola çıkarak şürelî kelimesinin menşei Çuvaş Türkçesine değil *şer*/*şür* kelimesine dayandırmak daha doğru olacaktır. Bu bilgiler ışığında Şürelî kelimesi de "korkunç elli yaratık" anlamında olmalıdır.

Şürelî bir orman ruhu olması itibarıyla halk anlatılarında belirgin özelliklere sahiptir. Onun özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ormanda yaşar.

2. Nadiren ağaca benzeyen bir insan gibidir; ama onun parmakları ve tırnakları uzundur, derisi kıldır, uzun kulaklı ve bazen boynuzludur, kadınların çuval gibi memeleri vardır, onları omuz başlarına

atarak yürür. İnsan gibi konuşur, insan giysileri giyer. Çoğunlukla cinsiyeti kadın olmakla birlikte erkek de olabilir.

3.Şürelî ilkbaharda güneşin doğduğu veya battığı zamanlarda ortaya çıkar.

4.O ormana giden insanları kandırıp onların yollarını kaybetmelerini sebep olur. Şayet kişi ormana yalnız gitmişse onu hile ile yanına çağırır, izin isteyerek onunla gıdı gıdı oynamak ister; hele bir de o şahsın dişlerini görmüşse, kendisine hâkim olamaz ve onu öldürünceye kadar gıdıklar. Evcil hayvanları da gıdıklayarak öldürür. Aslında maksadı insanları öldürmek değil eğlenmektir.

5. O, insanların sorduğu sorulara cevap vermez, kendi adını söylemez. Fakat kendisi soru sormayı sever.

6. Şürelî iki kişinin veya yanında köpeği olan kişinin yanına gelmez, köpekten çok korkar.

7. Şürelî ata binmeyi sever, onu öldürünceye kadar koşturur.

8. Şüreliden kurtulmak veya öldürmek için çeşitli yollar vardır:

a. Akarsu veya içme suyuna doğru koşmak: Şürelî bir kişiyi kovalamaya başladığında, kişi bir akarsuya doğru koşup sığrama veya yüzme yoluyla karşıya geçerse, Şürelî sudan korktuğu için ona bir şey yapamaz. Yalnız Şürelî suyun kaynağını öğrenirse çok hızlı koşarak oradan karşıya geçer ve gelip kişiyi yine yakalar. Fakat suyun aşağı tarafı gösterilirse denize ulaşır, şaşırıp kalır. Şürelî geldiğinde içme suyu baştan aşağı dökülürse, Şürelî ıslak olan insanları gıdıklamadığı için kurtulmak mümkün olur.

b. Sıkıştır sıkıştır oynamak: Bu oyun Bıltr adlı bir genç tarafından ortaya çıkarılmıştır. Gıdı gıdı oynamak isteyen Şürelî'nin parmaklarını bir ağacın yarığına sıkıştırıp onu öyle bırakıp gider. Bu şekilde Şürelî'nin gıdıklamasından ve ölümden kurtulur.

c. Atın sırtına katran sürmek: Şürelî sırtına katran sürülmüş bir at aracılığıyla yakalanır; ocağa veya hamamda yakılarak öldürülür, taş atılarak veya sopa ile vurularak ona eziyet edilir.

9. Şürelî öldürülürken öldüreni ve onun köyünü kargışlarsa, o köyde hane sayısı artmaz, köyün halkı fakirleşir.

10. Bazı efsanelerdeki motiflere göre birisi Şürelî kızıyla evlendikten sonra, Şürelî nesli diye bir boy ortaya çıkmıştır. (Tatar Mifları 1996: 148–152; THİ-Rivayetler hem Legendalar 1987: 269–276; BHİ-Rivayetler hem Legendalar 1980: 112)

Şürelî bir orman ruhu olarak tarif edilmektedir. Tatar, Başkurt, Çuvaş ve diğer Türk boyları arasında böyle bir yaratığın ortaya çıkmış olması pek de şaşırtıcı değildir. Bilindiği gibi Türkler arasında orman (ağaç) kutsaldır. Nitekim Oğuz Kağan ve Uygur Türeyiş destanlarında olduğu gibi kahramanların ağaçtan türemesi, Altay Türklerine ait Maaday Kara destanının kahramanı Kögüdey Mergen'in ağaç tarafından beslenmesi (Bekki 2001: 290), yine Gök Türklerde ve Uygurlarda Ötügen ormanı ve özellikle de kayın ve ardıç ağaçlarının kutsal olması, Sibiryâ'daki Türkler arasında da orman ruhunun bulunması orman kültürünün izleridir. (İnan 1986: 62; İnan 1998: 253–259; Ögel 1995: 463–499; Hassan 1985: 109 vd) Şürelî'nin yalnızca ilkbaharda, özellikle de tabiatın yeşerdiği dönemde ağaç kesmeye giden kişilere musallat olması, belki de Türklerde ağaç kesmenin tabu olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim ağaçla ilgili deyimlerimizin ve atasözlerimizin bolluğu da bunun kanıtıdır: "Ağacı çok olan yerde kıtlık olmaz; ağaç sevgisi evlat sevgisidir; ağaç sevgisi olmayanda evlat sevgisi olmaz; ağaçsız memleket duvaksız geline benzer; yaş kesen, baş kesen, taş kesen iflah olmaz; yaş kesen baş keser; baş kes, yaş kesme " ... (Aksoy 1998: 182, 468)

Tatar halk anlatılarında bazen Şürelî ile denk görülen Yarımıtık adlı bir başka orman ruhu daha vardır. Yarımıtık'ın bazı özellikleri Şürelî'ye benzer. O da insanları gıdıklamaktan hoşlanır, ata binmeyi sever. Fakat Yarımıtık, adından da anlaşılacağı gibi, şekil itibarıyla yarım gövdeli

bir insandır, bir gözlü, bir kollu, aksak ayaklı bir yaratıktır. (Tatar Mifları 1996: 168) Yarımıtık'a ait muhtelif arkeolojik kalıntıların incelenmesiyle, onun Türklerin çok eski dönemlerden getirdiği bir ruh olduğu, hatıraları unutulmaya başlanınca onun yerini bugünkü Şürelî'nin aldığı kabul edilmiştir. (Şemsi 1984: 144–148; Tatar Mifları 1996: 167–168) Yarımıtık muhtemelen Çuvaşlardaki arzurri-upate ile ortak bir mirastan doğmuştur. Şamanist geleneğin izlerini kabul ettikleri yeni dinlerine yansıttıkları için, Tatar ve Çuvaşlarda ortak orman ruhlarının bulunması olağandır. Ama Tatarlarda geçmişte Yarımıtık'ın temsil ettiği orman ruhu, yerini Şürelî'ye bırakmıştır. Şürelî'ye ait izlerin Kireşin (Hıristiyanlaşmış) Tatarları arasında bulunması ve onların ormana gittiklerinde Şürelî için 'beyaz horoz' kesmeleri, kuvvetle muhtemel Şamanist dönemin kalıntısıdır. (Şemsi 1984: 147)

Benzing'in makalesinden anlaşıldığı kadarıyla Çuvaşlardaki Arzurri/upate, ölen veya yaşlı, sakat, hasta vb. olmasından dolayı ormana terk edilen, normal olarak gömülmemiş, öldürülmüş kişilerin ruhlarından meydana gelmiştir. Arzurri/upate, kadın veya erkek olabilir, maymun şeklindedir; kılıdır; büyük bir başı, uzun saçları vardır; ikisi önde ikisi de arkada olmak üzere dört gözü vardır, yüzü kapkaradır, üç ayağı, üç eli vardır. Ormana ağaç kesmeye veya kürk için avlanmaya gidenleri öldürür. Bir damla kanı döküldüğünde binlerce arzurri ortaya çıkar. Onun hiç kimsenin görmediği bir giysisi vardır, bu giysiyi elde eden zengin olur. Fakat giysiyi bulan kişi sıcak havada bile bunu çıkarmamalı, aksi takdirde bir rüzgâr gelip onu Arzurri'ye götürür. O da Şürelî gibi ormana giden insanların kaybolmasına sebep olur, onları gıdıklayarak öldürür, sudan ve köpekten korkar. Arzurri/upate tuz, ateş ve dişbudak ağacından yapılmış haçtan da korkar. Tanrı, daha fazla kişiyi korkutmamaları için onları gönderdiği ışıklarla öldürmüştür. (Benzing 1947: 81–85) Gertrude Jobs'un

mitoloji sözlüğündeki bilgiye göre, Fin-Ogur'larda bulunan orman ruhunun özellikleri de Çuvaşlardaki Upate/arzurri ile benzerdir. Fin-Ogurlardaki orman ruhu, ormanda ölen hayvanların ruhlarından meydana gelir; karşılaştığı kişilere bazen dostça davranırken bazen de onların yollarını şaşırır, onlarla dans ederek veya onları gıdıklayarak öldürür; şapkaları çamların iğnelerindedir, giysileri mavi, yiyecekleri de ağaçların yapraklarıdır. (Jobs 1962: 594) Görüldüğü üzere Çuvaşlardaki orman ruhu, ortaya çıkışı itibarıyla Fin-Ogur'lardaki orman ruhuna daha çok benzemektedir. Bu, orman ruhlarının evrensel mitolojide ortak özelliklere sahip olabileceğinin kanıtıdır.

Şürelî ile Arzurri/upate arasında da şüphesiz ki benzerlikler mevcuttur. Fakat Arzurri her mevsim görülen bir yaratık olmasına rağmen, Şürelî yalnızca ilkbaharda ortaya çıkar; Arzurri bir hortlağa benzerken Şürelî ormanın iyesisidir. Şürelî ağaç kesmeye giden yalnız kişilere musallat olur, insanları yollarından şaşırır.

İlkelerin inanışına göre ağaç (orman) ruhu “yağmur ve güneş ışığını verir”, “ürünü geliştirir”, “sığırların çoğalmasını sağlar ve kadınlara çocuk bağışlar” dır. (Frazer 1991: 68, 71, 73) Muhtemel ki bizim Şürelimiz de başlangıçta bu fonksiyonu üstlenmiş bir orman ruhuydu. Çünkü Şürelilerin görüldükleri zamanlar sadece ilkbahar aylarıdır (bkz. 3. madde). İlk insanların düşüncesinde ilkbahar tabiatın uyandığı, bolluğun, bereketin ve hayvanlar için üremenin başladığı dönemdir. Geçmişte bereketin, üremenin sembolü olan Şürelî zamanla bu fonksiyonunu kaybetmiş, basit bir ağaç adam görevini üstlenmiştir. Görevi baharın geldiği dönemde ağaç kesmeye gelen insanları engellemektir. Aksi takdirde yaptıkları bu iş, gıdıklama ve sonrasında ölüm cezası ile sonuçlanacaktır.

Şürelî'nin kanının dökülmesinin yasak olduğuna dair inanç da onun orman ruhu olma özelliğinin kanıtıdır. “Ruhun kanda bulunduğu inancı” (Frazer 1911:

240) şürelinin kanının dökülmesini, onun bereket getiren özelliğinin yok edilmesini engellemektedir. Kan yere döküleceği için “üzerine düştüğü toprağın tabulaştığı ya da kutsallaştığı” (Frazer 1991: 180) da düşünülebilir. Böyle bir durumda topraktan ürünün alınması, hatta toprağın ekilmesi bile mümkün değildir. Ayrıca onun kanının her damlasından birçok Şürelî'nin türeyeceği inancı, bu yasaktan kaynaklanmaktadır. Yine o öldürülürken, öldürenleri ve öldürüldüğü yeri kargışlaması ve bu kargışın neticesinde orada bereketin kalkması, hane sayısının artmaması, insanların yiyeceklerinin bol olmaması da Şürelî'nin bereket getiren bir orman ruhu olmasındandır. Şürelî'den kurtulurken bulunan çare de (Taz'ın onun parmağını bir ağaca sıkıştırarak bırakıp gitmesi) onu öldürmenin tabu olmasından ileri gelir.

Şürelî neden insan-ağaç şeklindedir? Anlatılırken ağaçtan ziyade insan-özellekle de kadın-şeklinde tarif edilir. Şürelî'nin insan şeklinde olmasını daha sonraki dönemlere ait bir durum olarak görmek gerekmektedir. Çoğunlukla kadın şeklinde olmasını ise Türklerin anaerki dönemine bağlamak mümkündür. Şürelîyle ilgili anlatılan efsanelerde onun yakalanarak bir gençle evlendirilmesi ve bu evlilikten doğan çocukların nesline “Şürelî Nesli (Boyu)” (Atnur 2002: 429) adı verilmesi de bu ana soyunun muteber sayıldığı dönemin kalıntısı olsa gerek.

Şürelî, Anadolu'da birçok efsaneye konu olan al karısı/al ruhu gibi ata binmekten hoşlanır. Mesela Erzurum efsanelerinde olduğu gibi, kendilerini yakalayan kişilerin evlerine bereket getirdiğine inanılan al karıları da sık sık ata binerler. (Seyidoğlu 1997: 134–146) “Şamanın iki dünya arasındaki gidiş gelişlerini sağlayan at” (Seyidoğlu 1997: 135) aynı zamanda mitolojide “bereket”in (Leach 1950: 504) sembolüdür. Şürelîyi korkutmak için kullanılan köpek ise mitolojide “şafağı temsil eder; yeniden doğmak, şeytanı yok etmek, yeraltı dünyasının bekçisi olmak”

(Jobes 1962: 456) gibi fonksiyonlar üstlenir. Şürelî'nin bereket getiren fonksiyonu zamanla unutulmuş ve o, kötü-zarar veren bir yaratık (şeytan) olarak görülmeye başlanmıştır. Zira Şürelî'yi korkutmak üzere köpek kullanılmıştır.

Şürelî, Tatarların İdil boyuna geldikleri zamandan itibaren hatıraları unutulmaya başlayan Yarımıtık'ın bazı özelliklerini almış ve yeni bir ruh olarak ortaya çıkmıştır. Şürelî'ye ait arkeolojik kalıntıların bulunmaması, onun yeni ortaya çıkmış bir ruh olmasındandır. Her ne kadar Benzing'in makalesi onu Çuvaşlara ait bir ruh olarak göstermekteyse de Çuvaşlarla komşu olmayan Başkurlarda ve Kireşin Tatarlarında ona ait izlerin bulunması Şürelî'nin Tatarlardaki bir orman ruhu olduğunu göstermektedir.

Muhtemeldir ki Şürelî'ye ait inanmalar da eski Türklerde mit şeklinde anlatılıyordu, zamanla "mit yıkımı" (Eliade 2001: 143) meydana gelince ona ait hatıralar unutulmaya başlandı ve ona ait anlatılar, diğer birçok mitte olduğu gibi, efsane ve masal şekline de dönüşerek Tatar ve Başkurlar arasında Şürelî, Benzing'in makalesinden anladığımız kadarıyla Çuvaşlar arasında da Upate-arzurri şeklindeki yaşamaya devam etti.

Hayat ağacı fonksiyonunu da üstlenmiş olan ağacın kesilmesi elbette ki kolay olmamalıdır. Doğa ile iç içe yaşayan Türklerin doğadaki herhangi bir canlıyı yok etmesi, kirletmesi doğru bulunmamıştır. Bu nedenle bütün yer-su ruhlarında olduğu gibi, ağacın başka amaçlar için kullanılmasında da onu keserken, kurbanlar sunulmuştur. Bunun yapılmaması durumunda bereket kaybolur, ağaçların ruhları insanlara çeşitli felaketler (ölüm, yaralama, şekil değiştirme) yaşatır.

Özellikleri açısından evrensel orman ruhuna ait değerlere sahip olan Şürelî, bereketin, üremenin (soyun devamının) sembolü, bazen de şakacı, yanlışlıkla insanları öldüren bir ruh olarak Tatar Türklerinin efsane ve masallarında önemli izler bırakmıştır.

Kaynakça

- Aksoy, Ömer Asım (1998), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1*, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- Atnur, Gülhan (2002), *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Motif Çalışması*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Başkort Halık İcadı-Rivayetler hem Legendalar* (1980), Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyatı.
- Başkorta-Russa Hüzlik* (1996), Moskova, Digor Neşriyatı.
- Bekki, Selahattin (2001), *Maaday Kara Destanı*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Benzing, Johannes (1947), "The Forest-Demon' A Tatar Poem of Gabdulla Tuqay", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12, London, ss. 73-85.
- Eliade, Mircea (2001), *Mitlerin Özellikleri*, Çev: Sema Rifat, İstanbul, Om Yayınları.
- Frazer, James G. (1911), *Golden Bough*, C. III, London, Macmillan.
- Frazer James G. (1991), *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri*, C.1, Çev: Mehmet H. Doğan, İstanbul.
- Funk and Wagnalls (1950), *Standart Dictionary of Folklore Myhtology and Legends*, (Editör: Maria Leach), Funk and Wagnalls Co.
- Gertrude Jobes (1962), *Dictionary of Mythology Folklore and Symbols*, New York, Scarecrow Press.
- Hassan, Ümit (1985), *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Inan, Abdülkadir (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, TTK Yayınları.
- Inan, Abdülkadir (1988), "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, TTK Yayınları, ss. 253-259.
- Ögel, Bahaeddin (1995), *Türk Mitolojisi*, C. II, Ankara, TTK Yayınları.
- Öner, Mustafa (1991), "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî", *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, VI, İzmir, ss. 193-239.
- Radloff, Wilhelm (1960), *Versuch Eines Wörterbushes Der Türk-Dialecte*, Gravehange, Mouton & Co., C. IV.
- Rudenko, Sergey İvanoviç (2001), *Başkurlar*, Çev: Roza-İklil Kurban, Konya, Kömen Yayınları.
- Seyidoğlu, Bilge (1997), *Erzurum Efsaneleri*, İstanbul, Erzurum Kitaplığı.
- Şemsi, S. (1984), "Tatar Mifologiyesinin Populer Obrazı", *Borıngı Tatar Folklorı Meseleleri*, Kazan.
- Tatar Halık İcadı-Rivayetler Hem Legendalar* (1987), Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Tatar Mıfları* (1996), Birinci Kitap, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü* (1981), C. 3, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.